

NA NODA ITUTU VAKAVANUA NA ITAUKEI.

Vakarautaka o: Sipiriano Nemani.
© Institute of Fijian Language & Culture.

Na itukutuku kece era lewe ni vakadidike ni ulutaga qo e soqoni ga mai ena ivola era sa tabaki oti.

Na itaukei kece e wili ina dua na itokatoka, mataqali, yavusa, dua na koro, wili ena dua na vanua, ra qai tiko na veiwasewase kece oqori e na loma ni dua na yasana e daidai.¹ Na nona wili na itaukei me lewe ni dua na vanua, me vaka ga na kena ivakarau vakaitaukei, e sa na lai vakaitutu kina vakavanua, tu vata kaya na nona itavi – oqori na itutu kei na itavi ni nona itokatoka, mataqali kei na yavusa.

Na veitutu oqori kei na kena itavi e sega ni rawa ni levei. E rawa ni vakadeitaki na yavutu ni itutu kei na kena itavi vakavanua ni dikevi taumada na *Lawa ni tutu vakavanua ni taukei e Viti.*

Ena *Lawa ni tutu vakavanua ni taukei e Viti*, eda wili vei tamada, ena vanua era dui sucu kina, eda sega ni wili vei tinada. Ia o ira era sega ni vakavaletaki se vakawatitaki na tinadra, era sa wili me **ikaso**. Qo kevaka e kilai ni turaga na tamadra. Ke marama na tinadra era vakatokai na luvena me **ikaso-vesi**. Kevaka e yalewa tauvanua ga, sega ni marama, era wiliki na luvena me **ikaso-dolou**.² Ia kevaka era vakaluvani e dua na marama se yalewa tauvanua vua e dua na tagane tauvanua, era vakatokai na luvena me **luve ni sala**. Na noda itutu gona vakavanua se na vanua eda cavutu mai kina, e vakatau mai na yasana vei tamada.

Ia na veibuli ni itutu vakavanua era a tauyavutaka na tukada, o ira era a cabe mai na waqa na 'Kaunitoni' kei na 'Rogovoka, ena nodra tiko mai Nakauvadra.³ Na nodra tiko oqo era loma vata kina me buli e dua na turaga me liutaki ira. A digitaki sara o Lutunasobasoba, na luvei Tura, me taura na itutu ni **Ratu ni vanua**. Na vosa na **Ratu** e kau mai na yaca **Ratu-maibula**, na yaca buli dina ni nodra qase era vu vata mai kina. Era a digitaki tale ga eso na qase mai na veimata itikotiko vakavanua mera **masi ni vanua**, mera vukei Lutunasobasoba ena nona vakatulewa. Oqo na imatai ni cavuti ni yacabuli ni tutu vakavanua a caka i Viti.⁴ E a buli talega eso na itutu vakavanua vou kei na kedra yaca buli. Ni tuva veitarataravi e vaka qo: **1) Turaga (Ratu); 2) Sauturaga (Komai ni koro);**

3) Bete levu ni Kalou vu (Bete); 4) Bete Matanivanua ni Tui – e nona itavi me ciqoma ena vukuna na turaga na iyau e vakacabori yani vale levu⁵; Bete Matanivanua – e gusu ni vosa nodra na lewenivanua, vua na turaga. E nona itavi me vakacabora na magiti kei na iyau ni lewenivanua vua na turaga;⁶ **5) Dau (Tunidau); 6) Mataisau.** (*Dau-levu*). Na veitutu vakavanua qo, era a vakataudeitaka na tukada, e lako vata kei na kena dui tavi.

¹ Tabana Ni Navuci Ni Veika Vaka-Viti kei na kena Matabose ena Tabacakacaka Ni Vuli, Na itovo vakavanua vakaviti tb. 3.

² Reverend Epeli Rokowaqa, Na itukutuku kei Viti, tb. 81.

³ Ibid. tb. 17-18.

⁴ Ibid. tb. 20-21

⁵ Reverend Epeli Rokowaqa, op.cit. tb. 22.

⁶ Ibid.

Ia na gauna qo, eso na veisau eda raica ena itutu vakavanua. Me vaka e rau oka vata na Bete Matanivanua ni Tui kei na Bete Matanivanua me rau mataqali **Matanivanua**. Vaka talega kina na mataqali **Bati**. E liu, e oka ina mataqali *Sauturaga* na *Bati*.⁷ Ia na gauna qo e sa dua na itutu vakataki koya na *Bati*. Ena vukuna qo e na vakamacalataki yani e vitu na itutu vakavanua, oka kina eso na yacadra buli kei na nodra dui tavi na vei tutu vakavanua.

TURAGA.

Na itutu ni Turaga e itutu cecere duadua vei ira na itutu vakavanua. Oqo na itutu e veiliutaki ena dua na mataqali-turaga, yavusa, yasana se vanua. Ni dua e digitaka me veiliutaki ena soli vua na itutu, dau vakalevu me yaca ni itutu oqori na **Tui**. Me vaka era a bosea mai Nakauvadra, na gauna ni veibuli ni itutu vakavanua o ira na tukada, era a vakatora e tolu na kena yaca buli na Turaga: **a) Na *Ratu*, se *Tui*, se *Roko Tui*; b) Na *Vunivalu*; c) Na *Komai*** – era dau vakatokai mera Komai ni koro se itaukei ni koro na nodra iliuliu na sauturaga.⁸

Ni rau dikevi na yacabuli na **Ratu** kei na **Tui**, e raici ni vakayagataki tiko kina na mala ni vosa na “tu”. Na “tu” e vakalekaleka ni “tucake”. Me vakatautauvatataki kei na noda itovo na itaukei, na turaga ga e rawa ni tucake ena keda maliwa. O keda na nona tamata eda na vakaraitaka na noda vakarokoroko nida cuva, da vakalairoro tale ga.⁹ O koya gona na mala ni vosa na “tu” e vakatakilakilatataki tiko na kena bibi na itutu ni turaga.¹⁰ Eso na ivakaraitaki ni kena vakayagataki na “tu” ena itutu vakavanua e vakaoqo:

Tu Ni Toga – oqo na itutu liuliu ni matanivanua mai Bau.

Tu Navitilevu – na turaga levu mai Rakiraki.¹¹

Ia na “tu” ni sema kei na “i” e kena ibalebale me “vauci vata” e dua na ka. Oqo na usutu ni nona itavi na turaga.¹² Me vauci ira vata na nona tamata me rawa ni maucokona na sala ni dra vakaveiwekani kei na kena vakatoroicaketaki na bula ena loma ni koro se yasana raraba.

Na mala ni vosa na “tu”, ni biu vata kei na “Ra” e kune kina na **Ratu**. Na vosa na *Ratu* e dau vakayagataki wasoma ga ena baravi ni icabecabe ni siga kei Viti.¹³ Me vaka ena vanua o Verata, na **Ratu** e vakayagataki vakatabakidua ga vei koya (turaga) e sa cabeta na idabedabe se na itutu ni Tui Verata (***Ratu-mai-Verata***).¹⁴ Ia e daidai esa vakayagataki raraba ena veiyasai Viti na **Ratu** me ikuriliu ni yaca ni turaga kei ira na luvedra tagane. Me vaka: **Ratu** Jone se **Ratu** Peni. Na kena vakayagataki vakaoqo na *Ratu* (isema ni yaca dina) me kua ni vakatautauvatataki kei na kena ivakayagataki me yacabuli.

⁷ ibid. tb. 21.

⁸ Ibid. tb. 77.

⁹ Reid, A.C. “Notes on some hereditary titles”, ena *The Fiji Society*, Vol. 10, 1969, tb. 40.

¹⁰ Roth, G.K. “Some Fijian chiefly customs”, ena *Fiji Society of Science and Industry*, Vol. 2, No. 1-5, 1953. tb. 156.

¹¹ Reid, op.cit.

¹² Roth, op.cit.

¹³ Reid, op.cit.

¹⁴ Roth, op.cit. tb. 70.

Ia na yacabuli na **Ro se Roko Tui** e kilai deivaki ena yasana o Rewa. Na **Ro se Roko** e vakayagataki vakawasoma vua na **Roko Tui Dreketi** se o koya na iliuliu turaga/marama ni yasana o Rewa.¹⁵

Eso na veiyasai Viti e duidui sara na yacadra buli na turaga me vaka na **Qaranivalu, Momo Levu**, kei na **Vunivalu**. Na **Vunivalu** e turaga iliuliu, lewa na vanua se dua na matanitu me vaka na **Tui se Ratu**.¹⁶ O koya na Tui Serua e vakatokai me **Vunivalu**.¹⁷ Vakatalega kina o Tui Dreketi mai na yasana o Macuata.¹⁸ Eso tale na kena ivakaraitaki ena veiyasai Viti oqo me vakai Bau, Nasau (Ra), Muana (Nakelo), Nabukelevu (Kadavu), Natewa (Vanua Levu) kei Bureta. Ia ena yasana vakaturaga o Rewa, na **Vunivalu** e wili me ikarua ni turaga ni vanua.¹⁹ E nona itavi me lesia na tamata mera lewena na nona mataivalu kei ira era na vakatawana tiko na koro ena gauna ni ivalu.²⁰

Ia na yaca buli na **Qaranivalu** e vakatokai vakatabakidua ga vei koya na turaga iliuliu ni vanua o Naitasiri. Ena yasana o Nadroga, o kena iliuliu e vakatokai na **Ka Levu**. Ia kina yasayasa vakara, o iratou na Tui Nadi, Tui Sabeto kei Tui Vuda eratou kacivi na **Momo levu**.²¹

E dua tale na yacabuli ni tutu turaga oya na **Sau**. Na vosa na **Sau** e vakayagataki vua na Tui Nayau, na **Sau** ni vanua o Lau. Ena yanuyanu o Taveuni, e yacadra buli na Tui Vuna na **Sau**. O iratou na turaga levu mai Totoya, Lomaloma, kei Vanuabalavu, eratou vakatokai na **Ra Sau**. Ia mai Nakorotubu, Ra, na nodra turaga era kaciva me **Gone Sau**.²²

ITAVI NI TURAGA.

E buli rawa na turaga ena nodra lomavata na tamata era vakaitikotiko ena dua na mataqali, yavusa, yasana se vanua. E vakadeitaka na nona kaukauwa e dua na turaga na nona ivakarau vinaka vei ira na lewe ni vanua kei na nodra yalodina vua na nona tamata.²³ Ia ena so na gauna era sega ni vakaliuca na nodra turaga na lewenivanua ni sega ni qarava tiko nona itavi ena yalodina.

Na itavi bibi, levu ni Turaga oya me lewa se liutaka e dua na vanua. E okati kina na veika oqo:

- I.** Me vakadonuya na veika sa bosei, ra lomavata kina na lewe ni veimataqali.
- II.** Ena vakarogotaki vua na veika bibi kece vakavanua.
- III.** Me kau vua o ira na cala me qai lai vakatauca na kedra itotogi.
- IV.** Me ciqoma na tabua, qai solia vei matanivanua me vatonaka.
- V.** Me lewa na iyau ni vanua a solevutaki ka wasea na nodra ivotavota na lewe ni vanua. Na itavoi oqo ena via duidui beka kei koya eda kila ena gauna qo.

¹⁵ ibid

¹⁶ Reverend Epeli Rokowaqa, op.cit. tb. 79.

¹⁷ Keelan, R., McCaffrey, P. Duster, C. Fijian Vademecum. tb. B19.

¹⁸ Reid, op.cit. tb. 40.

¹⁹ Tabana ni Vosa kei na Itovo Vakaviti, Ivolavosa.

²⁰ Reverend Epeli Rokowaqa, op.cit. tb. 79.

²¹ Roth, op.cit. tb. 70; Reid, op.cit. tb. 41-2.

²² Reid, op.cit. tb. 41.

²³ Qo a vakatututaka na *Vunivalu* sa bale o Ratu Joji Cakobau, ena Berwick, Sam. 1990. Who's who in Fiji: Fiji's Golden Book of record, Berwick's Publishing House, Suva. 1990. tb. 46.

- VI.** E vakarogotaki vua na iyau, magiti, yaqona kei na veika kece e vakarau cabo.
- VII.** Na nona itavi talega me solia vei ira na iliuliu ni veimataqali na nodra itavi vakavanua.²⁴
- VIII.** E dodonu me saumi ira vakavinaka o ira nona lewe ni vanua ena nodra vakaitavi ena dua na oga. E kena ivakarau oya me vakarautaka o koya na turaga e dua na kedra magiti levu kei na nodra iyau.
- IX.** Me solia vei ira na nona tamata na veika era mai kerea, me vaka na iyau, na nodra vale kei na kakana.
- X.** Me taqomaki ka vakarurugi ira na nona tamata ena gauna ni valu kei na rarawa.
- XI.** Me vakameyautaka na kena veibataki na qele kei na veileqa lailai eso ena veimatavuvuale, me vaka na kena ivakarau vakaviti.
- XII.** Ena dau kaciva na bose vakoro se bose vakavanua me lesi na nodra itavi na lewe ni veikoro se vanua.²⁵

Ia kevaka ena so na gauna era lecava na nodra itavi o ira na turaga, era tiko na nodra dau ni vakasala, o ira na sauturaga, mera tuberi ira ka vakavulici ira ena veika e sega ni matata.

SAUTURAGA.

E ikarua ni turaga ni yavusa na *sauturaga*.²⁶ E vakatokai me itaukei ni vanua.²⁷ E rawa ni cabeta na itutu ni turaga ni yavusa kevaka esa kawaboko na kawa turaga. E dua na kena ivakaraitaki vinaka oya mai **Natogadravu, Tailevu**. A vakatikori ina mataqali o **Naivitu** (mataqali sauturaga) na itutu ni turaga baleta ni sa kawaboko na mataqali o **Nabou** – na mataqali turaga ni vanua oya.²⁸

Ia na kena ilakolako, ni vakatikori se buli e dua me liutaka na mataqali *sauturaga* e vakaoqo. Ni sa bale o koya na iliuliu ni mataqali, ena lesi se vakaliuci o koya vei iratou na tacina qase duadua me cabeta na itutu ni veiliutaki ena mataqali *sauturaga*. Ena veitarataravi vakaoqo me yaco sara vei koya e gone duadua vei iratou na veitacini.²⁹

Na iliuliu ni mataqali *sauturaga*, me vaka e vola o Talatala Epeli Rokowaqa, e vakatokai me **Komai** se **Komai ni koro**. E dau cavuti talega o koya me **turaga lewena**.³⁰ E lewa o koya na tamata ena koro koya kei na nodra cakacaka e tukuna mai na Turaga. Ia kevaka e dua na turaga (Tui se Ratu) e vasu ena vale ni *sauturaga*, esa turaga levu o koya baleta ni vasuta na vanua taucoko ena koro.³¹

Ia e tiko tale na kena ivakavayagataki na vosa qo, na *Komai*. Na **Komai** e rawa ni vakayagataki vei koya e veiliutaki ena dua na mataqali (*sauturaga, matanivanua*,

²⁴ Na itavi mai na **I – VII** ena Reverend Epeli Rokowaqa, op.cit. tb. 78-79.

²⁵ Na itavi mai na **VII – XII** ena Roth, op.cit. tb. 68.

²⁶ Elik Seru, 1973, *Na itovo vakavanua vakaviti*. Tb. 8.

²⁷ Willie Dari & Solange Petit-Skinner, 1985, *Fijian Protocol*, Macduff Press, San Fransisco. Tb. 14.

²⁸ Sairusi Ratulomai, Native Land and Fisheries Commission, Personal interview.

²⁹ Ibid.

³⁰ Reverend Epeli Rokowaqa, op.cit. tb. 79.

³¹ Ibid.

bete kei na veitutu tale eso),³² koro, se vanua me vaka: "**o koya na neitou Komai**".³³ E vakavayagataki talega me ikuriliu ni yaca ni yavu ni vale se koro, buli kina na yaca vakarokoroko ni kena itaukei me vaka "**o Komai ni Mataiwelagi**", "**Komai Narusa**", "**Komai Sinuvaca**".³⁴ Na kena ivakayagataki oqo e kune vakawasoma e **Rewa, Bau, kei Verata**. Ia e **Somosomo, Taveuni, na Komai** sai koya e vakarautaki me kena isosomi na Tui Cakau. E dau taura na itutu oqo o koya na taci Tui Cakau se o koya na luvei Tui Cakau qase, dau vakatokai, qo o koya na veisosomitaki me "**Komai-na-korovou**" se "**Komai lomanikoro**" (Korovou).³⁵

ITAVI NI SAUTURAGA.

E tolu na itavi levu ni *sauturaga*. E dua oya me na cabeta na itutu ni turaga kevaka e kawaboko na kawa turaga. A ikarua oya me solia na bilo ni yaqona ni veibuli (ni turaga) vei koya e digitaki me veiliutaki. E gunuva tale ga na iliuliu ni *sauturaga* na imatai ni bilo ni yaqona vakaturaga ni sa bale o koya na *turaga* ni nona yavusa se mataqali. Ai katolu oya me maroroya ka tutaka na itutu ni veiliutaki vakavanua (itutu ni *turaga*).³⁶

Mai na yasana o Ra,³⁷ e vakabauti ni vakatale ga kina ena veivanua tale eso, na nona digitaki o koya me cabeta na itutu ni *turaga* ena dua na yavusa se vanua e vakatau vei iratou na mataqali *sauturaga*. Ena so na vanua me vaka e dau vakayacori ena so na yanuyanu ena yatu Lomaiviti, era na bosea vata na iliuliu ni mataqali (*Sauturaga, Matanivanua, Bete*) na kena digitaki o koya me na gunuva na yaqona ni turaga ni yavusa se vanua.³⁸ Era vakatokai na iliuliu ni mataqali tutu vakavanua va qo mera "**masi ni vanua**".³⁹ Ia o koya ga na iliuliu ni mataqali *sauturaga* e nona itavi me vagunuva se solia na yaqona vakaturaga ni veibuli vei koya era sa digitaka me cabeta na itutu ni *turaga* se *Tui*. Me vaka e vakaraitaka o Narai, na iliuliu ni mataqali *sauturaga* ena koro o **Sawaieke** mai **Gau**:

Na buli ni dua na turaga e noqu itavi duadua ga...Oya na isolisoli vakalou, e solia vei au ka sa tiko ena noqu dra. Oya na mana e noqu duadua ga. Ia ke sa soli vua (**Takalaigau – Turaga ni Sawaieke**) na yaqona, sa soli vakatalega kina na veika kece baleta na vanua. Ia veitalia ke sa soli vua na yaqona, au se *turaga* tiko ga; ia ni oti na noqu solia vua na yaqona au sa na vakasakasaka vua. Au sa na vakaraitaka vua na noqu rokovi koya. Oya ni sa oti na noqu solia vua na yaqona; ni oti na noqu vagunuvi koya. Ni oti ya, au na colata na itavi kece sara e vakataqara vei au. Au na sega talega ni vakacerecerei yau ena noqu sega ni sala vata kei koya. Na veika kece sara e gadreva me caka ena vanua, ena tukuna vei au. Au sa na qai vakarota me qaravi na itavi vakavanua oya.⁴⁰

³² Sairusi Ratulomai, op.cit.

³³ Tabana ni vosa kei na itovo vakaviti, Ivolavosa vakaviti.

³⁴ Ibid.

³⁵ Epeli Rokowaqa, op.cit. Tb.57.

³⁶ Sairusi Ratulomai, op.cit.

³⁷ Willie Dari & Solange Petit-Skinner, op.cit. tb. 16.

³⁸ ibid. tb. 15.

³⁹ Ibid, tb. 14.

⁴⁰ Vakadewataki mai vei: Christina Toren, 1990, Making Sense of hierarchy: cognition as social process in Fiji, The Athlone Press, London. tb. 101.

Qo eso tale na nona itavi na **iliuliu ni sauturaga** ena gauna ni veibuli.

- I. Me raica ni tokara donu tiko na isulu ni veibuli o koya e vakarau buli me turaga ni yavusa se vanua.⁴¹
- II. Me liutaka na matailakolako vakaturaga ina vale ni soqo – na vanua e tevu tu kina na nona idabedabe o koya e vakarau buli me *Tui se Turaga*. E **Rakiraki** mai **Ra**, e kena ivakarau me dua na qase mai na mataqali *sauturaga* me tubera e dua na kamunaga me iqalovi kei koya e vakarau buli me *turaga* ni yavusa se vanua.⁴²
- III. Me kacivaka na yaqona ni veibuli ni se bera ni gunu o koya e vakarau buli me *turaga*. Ena gauna sara ga e rogoca oti kina na kaci, "Gunu, keitou qai cola na nomu sau", o koya e buli vou, e sa na qai gunu.⁴³
- IV. Me vakaraitaka vakaleleka vua na *turaga* vou na nona itavi vei ira na lewe ni nona yavusa se vanua. Qo e vakatokai me "**vosa ni veibuli**".⁴⁴

Ia na nona itavi dina na sauturaga vua na turaga kei ira na lewe ni yavusa se vanua raraba e wili kina na veika oqo:

- V. Me colata na **vosa** se **sau ni turaga** sa lesi me qaravi. Me raica me yaco na veika e lewa o koya na turaga.⁴⁵
- VI. Liutaka na kena vakayacori vakadodonu na veika e lavaki ena loma ni yavusa ka vaka kina na kena muri tu ga vakavinaka na cakacaka dodonu ni veika me vaka na veiqaravi vakavanua, na sevu, na meke kei na veicakacaka vakavanua tale eso.⁴⁶
- VII. Me tubera ka vakavulici koya na *turaga* ena veika e sega ni matata vua vakauasivi na veika e baleta na nona itavi vakaturaga. Ena so na gauna ena kere ivakasala vua na *sauturaga* na *turaga* ni se bera ni vakatulewa ena so na veika e sa navuca me baleta na kena vakatoroicaketaki na koro.⁴⁷
- VIII. Me maroroya ka vakacerecerea tiko ga na itikotiko ni *turaga*.⁴⁸ Raica me kakuwa ni leqa na itutu ni *turaga*.
- IX. Matanikatuba era na curuma na curu mai kina koro se vanua. Me vaka mai **Noco**, na yaca ni matanikatuba ni sauturaga oya na "**veimataki**".⁴⁹
- X. Ciqoma na itukutuku e kau mai na vanua ka vakamatataka vua na turaga. (*Mata ki valelevu*).⁵⁰
- XI. Kaburaka na nona itukutuku na turaga vei ira na lewe ni yavusa se vanua. E dau talai ira na nona lewe ni mataqali o koya na iliuliu sauturaga mera kaburaka se vakatetea na itukutuku ena vukuna.⁵¹
- XII. Dau veivakadodonutaki ena gauna ni bose vakoro, se vanua.⁵²
- XIII. Wasea na magiti kei na iyau ke caka e dua na soqo vakavanua.⁵³

⁴¹ Willie Dari & Solange Petit-Skinner, op.cit. tb. 14.

⁴² Dari & Petit-Skinner, op.cit. tb. 20.

⁴³ Eliko Seru, op.cit.

⁴⁴ Dari & Petit-Skinner, op.cit. tb. 22-23.

⁴⁵ Eliko Seru, op.cit.

⁴⁶ ibid.

⁴⁷ Dari & Petit-Skinner, op.cit. tb. 35.

⁴⁸ Epeli Rokowaqa, op.cit. tb. 79.

⁴⁹ Sairusi Ratulomai, op.cit.

⁵⁰ ibid.

⁵¹ ibid.

⁵² ibid.

Ena so na veiyasai Viti e sega ni kune vakawasoma kina na itutu ni sauturaga. Oqo e baleta ni sa rairai kawaboko beka na kawa sauturaga ka sa dau dewa na nodra itavi vakavanua vei ira na *matanivanua* se o ira na *bete*.⁵⁴ Ia ena so na gauna erau sa kawaboko ruarua na itutu ni *turaga* kei na *sauturaga*, e sa rawa ni vakatikori vei iratou na mataqali *bete* na itutu ni veiliutaki vakavanua. E dua na kena ivakaraitaki oya mai **Lokia, Rewa**.

BETE.

E vakatokai o koya na nodra iliuliu na mataqali *bete* me o **Bete Levu**.⁵⁵ E dau rokovi me vaka na turaga. E liu e dau tu ga ena burekalou na bete. E nona cakacaka na qaravi kalou kei na caka imadrili vei ira.⁵⁶ Na **Bete Levu** e tiko ena kedrau veimama na kalouvu kei ira na lai so kalou.⁵⁷ E dau curumi koya na *bete* na kalouvu, oti e qai vakaraitaka mai na loma ni kalouvu vei ira na tamata.⁵⁸

E tu na veikalou ni yavusa kei na kedra dui *bete*. E kainaki nira tu talega na veibete lalai me vaka na bete ni kalou ni siga, na bete ni kalou ni draki, na bete ni kalou ni teitei kei na vuata, kei na so tale. Ia na *bete lalai* kece ga oqori era tini ga vua na **Bete Levu** mai na burekalou.⁵⁹

Qo e dua na kena ivakaraitaki na gauna e dau vakayacori kina na sokalou:

Ni voleka e dua na ivalu, e dau qai caka imadrili o koya na *Bete Levu* vua na *kalou ni valu*. Ena gauna ni so kalou era dau cabora na tabua kei na yaqona o ira na *bete*, *turaga* kei na qase ni yavusa vua na *kalou ni valu*, mera kere ivakasala baleta na ivalu e se bera ni yaco kei na kena macala. E dau vakacabori tale ga eso na iyaragi ni valu, vakatokai me **isigani**, vua na nodra kalouvu me *isoro*, se na nodra kerea na nona veitaqomaki na *kalou ni valu* mai na nodra iyaragi na meca, kei na imadrili ni vakavinavinaka baleta na ivalu.⁶⁰

ITAVI NI BETE.

Ia, e liu, na nodra itavi levu na bete mera liutaka sokalou, ra vakacabo imadrili ena gauna sa yaco oti kina na veika era a kerea me yaco.⁶¹ E tu tale eso na nodra itavi na bete:

- I.** Mera veivakasalataki vei ira na lewe ni vanua ena vakarau se lawa ni teitei, qoli, vei qaravi vakavanua kei na cakacaka tale eso. Eso na ka era dau besetaka na kalou ni teitei, oya na:

⁵³ ibid.

⁵⁴ ibid.

⁵⁵ Eliko Seru op.cit.

⁵⁶ Vakadewataki mai vei: Roth, G.K. *Fijian Way of Life*, Oxford University Press, Melbourne, 1953, tb. 19.

⁵⁷ ibid. tb. 18.

⁵⁸ Derrick, R.A. *A History of Fiji*, Vol.1. Government Press, Suva. tb. 8.

⁵⁹ Eliko, Seru. op.cit.

⁶⁰ Vakadewataki mai vei: Clunie, Fergus. "Fijian Weapons & Warfare", *Bulletin of the Fiji Museum*, No.2, 1977. tb. 8-9.

⁶¹ Sairusi Ratulomai, op.cit.

- vakasabusabutaki ni tautau ni dalo.
- kena sega ni bututuki na icavucavu ni kakana.
- kena biu vakaca na icivicivi ni kakana.
- kena vakasabusabutaki ka vakacacani na kau vuata; kei
- kena vakaweleweletaki na sevu se drawe.⁶²

II. Ena gauna ni buli ni turaga:

- E nodra itavi na bete mera vakaraitaka na lomadra na kalouvu me baleta na turaga e vakarau buli me veiliutaki.⁶³
- Eso na vanua, me vaka na yanuyanu o **Ovalau**, e nodra itavi talega mera varautaka na isulu me tokara na turaga, na yaqona kei na kakana ena gauna ni veibuli.⁶⁴
- E **Noco**, e nodra itavi talega mera bukia na masi ni veibuli.

III. Na bete e dau vosa talega ena gauna ni bose, vakauasivi ena kena vakadodonutaki se tukuni na ka dina e dodonu me muri.⁶⁵

Oqori e vica wale sara na nodra itavi na mataqali bete ena loma ni dua na yavusa, vanua se yasana. Ia na kena dau muri vinaka na icakacaka ni veika e vakayacori e dau kune kina na tiko sautu kei na tiko vinaka ena loma ni tikotiko.

MATANIVANUA.

Ni dikevi na vosa qo na matanivanua e rawa ni kune kina na kena I balebale dina. Na mala ni vosa na *mata* e vakaibalebaletaki tiko vei koya e talai me vosa se vakasavitukutuku. Na vosa na *vanua* e okati kina na lewe ni dua na itokatoka, mataqali, yavusa se dua na koro, vakauasivi o koya na kena liuliu - turaga.⁶⁶ Ia na *matanivanua*, kevaka e vakamacalataki raraba, e nodra mata na turaga se dua na vanua ki na dua tale na vanua matanitu. O koya talega e gusu ni *turaga* I na nona vanua, kei na vanua I vua na nona turaga.

ITAVI NI MATANIVANUA.

Na itavi levu ni *matanivanua* me **gusu ni vosa** ni turaga kei na vanua. O koya e dodonu me kila vinaka sara na kedra icavuti na veimataqali ena loma ni yavusa, vaka kina na kedra icavuti na veimataqali ena loma ni yavusa tale eso era veivolekati.⁶⁷ Qo e vica tale na nona itavi bibi e loma ni yavusa se vanua:

- I.** Me vakataduitukutuku se mata I na veivanua.⁶⁸
- II.** Me ciqoma na veitukutuku vakavanua mai vei ira tale eso na turaga ni yavusa ka vakauta yani vua na nona turaga ni yavusa.⁶⁹
- III.** Me liutaka na cakacaka vakavanua ena loma ni yavusa.⁷⁰
- IV.** Me tiko volekata na *turaga* ena veisoqo kece vakavanua.⁷¹

⁶² Eliko, Seru. op.cit.

⁶³ Reverend Epli.Rokowaqa, op.cit.; Dari & Petiti-Solange, op.cit. tb. 14.

⁶⁴ Dari, Willie & Petiti-Solange, op.cit. tb.12.

⁶⁵ Sailosi Ratulomai, op.cit.

⁶⁶ Vakadewataki mai vei Roth, G.K. 1953, *Fijian Way of Life*, op.cit. tb. 60.

⁶⁷ Tabana ni Navuci ni Veika Vaka-Viti, op.cit. tb. 15.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ ibid.

⁷⁰ ibid.

- V. Rabeta na mena yaqona na turaga ka vakamaluataka na veika kece e kau mai vua na turaga.⁷² Me kacivaka, vatonaka se tara na iyau se magiti se yaqona e cabo mai vua na turaga.⁷³
- VI. Wasea, kacivaka e loma ni koro na magiti ni vanua. E dau kacivaka talega o koya na veika kece e dau bosei kei na itukutuku e matataki mai e loma ni koro.⁷⁴
- VII. Me dau raica me vakabibitaki na itovo dina vakavanua kei na maroroi ni valavala ena loma ni itikotiko.⁷⁵

Na nona itavi qori na *matanivanua* e rawa ni vosa doudou kina vua na *turaga* ka vakatalega kina o koya na *turaga* ki vua na *matanivanua*.

BATI.

Na mataqali *bati* era vakatokai mera **liganiwau** se "**liga imatau ni turaga**".⁷⁶ Era dau colata na nona sau na turaga ena gauna ni valu, se na kena raici ni muri na itotogi e vakarota na *turaga* vua e dua e caka cala, se na kena vakarautaki e dua na magiti se solevu.

Na bati era nona inuinui na *turaga* baleta na nodra dau vavala ka gumatua.⁷⁷ Na veika tale ga era vakatura se cakava na *bati* e vakatetea na kaukauwa ni nodra turaga.⁷⁸ Me vaka, nira sa qaqa mai ena ivalu, e kena ibalebale ni sa ravuti se kabai na koro se yavusa era qaqa mai kina, sa na qali mai na koro oya vua na nodra *turaga* kei na nodra yavusa se vanua.

Era sega tale ga ni dau vakacabo se kau isevu vua na *turaga* o ira na *bati*. Na nodra isolisoli ga na nodra dau lai vala ena dua tale na koro se yavusa se vanua. Ia ena gauna ni valu o ira ga qo e dau nodra na sasa kece ni vala.⁷⁹ Ni oti nai valu e dau caka na kedra magiti. A yaca ni magiti qo na **dinunivalu**.⁸⁰

E dau kacivaki tale ga e liu na yacadra se na kedra iwasewase na *bati* ni wasei na iyau se na magiti levu ni vanua.⁸¹ Na nodra rerevaki, kei na bibi ni mataqali *bati*, e dau bili vei ira na iwasewase levu duadua.⁸² O koya gona era dau qaravi ira kina vakavinaka na *bati* na *gonedau*.⁸³

⁷¹ *ibid.*

⁷² Sailosi Ratulomai, *op.cit.*.

⁷³ Tabana ni Navuci ni Veika Vaka-Viti, *op.cit.*; The Cylopedia of Fiji, 1984, Fiji Museum, Suva. tb. 30.

⁷⁴ Reverend Epeli Rokowaqa. *op.cit.* tb. 152.

⁷⁵ Tabana ni Navuci ni Veika Vaka-Viti., *op.cit.* tb. 16.

⁷⁶ Vakadewataki mai vei: Hocart, H.M. 1952. The Northern States of Fiji, The Royal Anthropological Institute of Great Britain And Ireland, Bedford Square. tb. 28-29.

⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁸ *ibid.* tb. 87.

⁷⁹ Vakadewataki mai vei: Parry, John. 1977. "Ring-Ditch Fortifications in the Rewa Delta, Fiji: Air Photo interpretation and analysis", ena Bulletin of the Fiji Museum, No.3. tb.20; 24.

⁸⁰ Eliko Seru. 1973. *op.cit.*. tb. 8.

⁸¹ Hocart, *op.cit.* tb. 28-29.

⁸² *ibid.* tb. 87.

⁸³ *Ibid.*

E liu era dau kerekere na turaga ni yavusa se vanua vua na iliuliu ni mataqali *bati* mera lai vala ena vukudra. E kena ivakarau mera tabu ni kania na turaga kei ira na lewe ni nona mataqali turaga se yavusa na kedra kakana uasivi se vakamareqeti o ira na *bati*. Me vaka ena so na veiyasai Viti, era tabu ni kania na ika e matadra na *bati* o ira na *turaga*. O ira tale ga na *bati* era tabu ni kana vuaka e matadra na turaga baleta ni kedra kakana vakamareqeti. Na itovo qo se kaukauwa tu ga ena gauna nikua. Era dau veirokovi o ira na **veibatiki**.⁸⁴

ITAVI NI BATI.

- I.** E liu, oya na gauna ni butobuto, e nodra itavi na *bati* mera dau ni vala ena gauna ni valu.⁸⁵ Mera vakasoqoni ira na nodra lewe ni mataivalu mera lai vala ina valu vakoro, yavusa se vanua.⁸⁶
- II.** Ena gauna ni veibuli vua na turaga e nodra itavi mera “taqomaka” se vakatawana na turaga kei na soqo.⁸⁷ E **Ovalau**, na gauna e dau vakayacori kina na veibuli vei **Tui Lovoni**, era dau yadra tu e tautuba ni vale e caka tiko kina na veibuli o ira na *bati*. E dau kacivaka tale ga e dua veiratou na *bati* na gauna e sa dau vakarau lose kina na yaqona ni veibuli.⁸⁸ Ni caka oti na veibuli e dau nodra itavi na mataqali *bati* na nona taqomaki na turaga.⁸⁹
- III.** E nodra itavi tale ga mera vakaukauwataka ka raica ni muri na lawa ni koro, yavusa se vanua.⁹⁰

GONEDAU.

Na *gonedau* e yacadra raraba kilai levu o ira na kaiwai. Ena so na veiyasai Viti e duidui sara na yacadra na *gonedau* se o koya e taura na itutu vaka iliuliu ni *gonedau*. E dua na kena ivakaraitaki oya mai **Nukui** (mai **Rewa**), **Soso** (mai **Bau**), **Nakawaga** (mai **Mali** e **Macuata**), vaka kina e na levu tale na veivanua e Viti, e vakatokai o koya na iliuliu ni kaiwai me o **Tunidau**.⁹¹

Ena rua na itokatoka ni *gonedau* e kilai levu: **Daunisoko** kei na **Dauniqoli**. O ira na **Daunisoko** era lewa na waqa, kei na tamata, nira soko. Ia o ira na **Dauniqoli** era lewa na kena kei na nona vakaiyautaki ena sasalu ni waitui na nodra turaga.⁹² E rau wili ruarua me rau kaiwai, rau kenadau ena soko kei na qoli.

O ira na *kaiwai* se *gonedau* era tiko volekata na turaga ia era sega ni taukena na qele. E sega ni yalani ga na nodra kila na *gonedau* ena qoli kei na kena vakarautaki na veimataqali lawa, era wilika rawa ka kila vinaka tale ga na gauna ni ua levu, di ni mati, kei na veisau ni draki.⁹³

⁸⁴ Vakadewataki mai vei: Keelan, R. McCaffrey, kei Duster, C. Fijian Vademecum. tb. D7.

⁸⁵ *ibid.* tb. 87.

⁸⁶ Parry, *op.cit.* tb. 17-18.

⁸⁷ Vakadewataki mai vei: Dari, Willie kei Petit-Skinner, Solange. *op.cit.* tb. 11.

⁸⁸ *Ibid.* tb. 27.

⁸⁹ *Ibid.* tb. 34.

⁹⁰ *Ibid.*

⁹¹ Tabana ni Vosa kei na Itovo Vakaviti, Ivolavosa.

⁹² Reverend Epeli Rokowaqa, *op.cit.* tb. 38-39.

⁹³ Vakadewataki mai vei: Roth, G.K. Fijian way of Life, Oxford University Press, Melbourne. 1953. tb. 63.

Ia nira Iesu mai na qoli o ira na *gonedau* e dau vakacabori vei ira e dua na tabua, kei dua na magiti e vakarautaki me kedra. Qo erau vakatokai me (i) **A ivakacabe ni ika**, kei na; (ii) **Cula ni mata ni ika**.

Na **ivakacabe ni ika** na tabua e caka vei ira na kaiwai me baleta na nodra Iesu mai wai. Ia na **iCula ni mata ni ika** e vakaoqo na kena ilakolako. Ni gadrevi vakavanua mera lai qoli o ira na kaiwai, ena vakasavui vei ira na itukutuku. Nira Iesu ka tale katoa mai, era na vakatagi davui mai wai. Ni rogoci ga na davui era sa vakasaqa sara na yalewa, era vakalolo na liga ni vakalolo. Nira sobu ga mai sa vakarau sara na vakalolo. Na icula ni mata ni ika na tabua vakacabori vei ira na *gonedau* me baleta na ika e rawa mai.⁹⁴

ITAVI NI GONEDAU.

E nodra itavi levu na *gonedau* mera vakarautaka na veimataqali sasalu ni waitui me kena na *turaga* ena gauna ni solevu se soqo, me vaka na veibuli ni turaga, na bose vakoro, se me kena icoi ni kakana ena veisiga.⁹⁵

E liu, mai **Bau**, o **Gavidi**, na **Turaga ni Lasakau**, iliuliu ni matqali *gonedau*, e nona itavi talega me rawata mai e levu na bokola mera vavi me kena na nodra turaga.⁹⁶ Oira qo e ra vakatokai ena so na vanua mera *gonedau* e *vanua* se *gonedau ni tamata*. Era kedra ikarua na *gonedau ni wai* se *gonedau ni ika*.⁹⁷

MATAISAU.

E tukuni ni ra vu mai Rewa na kawa *mataisau*.⁹⁸ Na nodra kalou-vu na *mataisau* o **Rokola**. Ia o koya na iliuliu ni *mataisau* e vakatokai me o **Daulevu**.⁹⁹

Me vaka na *bati* kei na *gonedau*, o ira na *mataisau* era nona inuinui tale ga na *turaga* ni nodra itavi na taya na nona waqa, ra tara tale ga na nona vale. O koya gona ena so na vanua, era dau maroroi ka taqomaki ena gauna ni valu. E dina nira sega ni tiko ena veta-I-cake ni itutu vakavanua, era taleitaka na *mataisau* na nodra dau vakamareqeti.

Na bibi ni itavi vakamataisau e tiko sara ga kina na kena ivosavosa vakaviti, oqo na: "Matai via kana vuaka".¹⁰⁰ Qo e dau cavuti vua e dua e via kila se cakava e dua na ka e sega so ni matai kina. Me vaka e dua na *matai* se via via *matai* e sega so ni kila vinaka na cakacaka qai lai tara vale ga, me rawa ni kana vuaka. Ni yaco gona na

⁹⁴ Elik Seru, op.cit. tb. 36.

⁹⁵ Vakadewataki mai vei: Roth, G.K. op.cit.

⁹⁶ Vakadewataki mai vei: Waterhouse, Joseph. *The King and People of Fiji*, Pasifika Press, Auckland. tb. 110.

⁹⁷ Elik Seru. op.cit. tb. 8.

⁹⁸ Tippet, A.R. "Fijian Proverbs & Riddles", ena *The Fijian Society*, Vol.8. tb. 74.

⁹⁹ Tabana Ni Navuci Ni Veika Vaka-Viti, op.cit. tb. 16.

¹⁰⁰ Tippet, A.R. op.cit.4.

ivakarau qo ena qai dau tukuni vei koya e viavia kila na cakacaka vakamatai na ivosavosa vakaviti qo.¹⁰¹

Ena so na vanua ena veiyasai Viti, era sega ni wili ina dua na yavusa o ira na mataqali *mataisau* se *matai*. Me vaka mai **Bau**, era oka na *mataisau* ina nona yavusa na nodra *turaga*. Kena ibalebale nira vakamataisau kece tu na *turaga* e Bau. Era dui vakarorogo ga na *mataisau* qo vei ira na nodra *turaga*. E sega tale ga na nodra qele na *mataisau*, o koya gona era dau vakavale ka teitei ga kina ena nona qele na *turaga* era vakarorogo vua.¹⁰² E kune na ituvatuva va qo ena so na vanua baleta na kena sega ni tiko na "sala ni dra" me vakaukauwataka na nodrau veiwekani na yavusa se vanua raraba kei na mataqali *mataisau*. O koya gona e sa rawa mera vakatokai na *mataisau* mera dua na uma tamata, ra oka vata kei dua na yavusa se vanua ena gauna ni oti na ivalu se na so tale na ka e yaco e vakavuna na nodra tawase, na itokatoka se mataqali qo mai na dua na vanua.¹⁰³ E dua na kena ivakaraitaki oya mai **Kabara, Lau**. O iratou na **Matai-ni-Sau**, na mataqali **Lemaki** mai **Naikoleyaga** (qo o iratou na nona *mataisau* na Tui Nayau), e tukuni ni ratou a lako mai **Manono**, voleka I **Upolu, Samoa**. Era a tiko vakalekaleka mai Tonga ni se bera nira lai tiko vakadua e Kabara. Era maqosa sara ena sivilivi na kai **Manono**, mani sureti ira kina na **Tui Nayau** ni a rogo italanoa vei Tui Tonga, mera mai vakayagataka na vesi lelevu era tu e **Kabara**.¹⁰⁴ Oqo na vuna era a yaco yani kina I Kabara na mataqali Lemaki – na *mataisau* nei Tui Nayau.

Ia e dua tale ga na ivakarau mai Bau oya ni vakamau e dua na *mataisau* mai na dua na yavusa kei na dua na yalewa mai na dua tale na yavusa *mataisau*, qai rau vakaluvani, ena wili e dua na luvedrau ina yavusa *mataisau* nei tinana. Era vakatabui tale ga na watidra mera vava na luvedra e lomanikoro, mera keveta ga.

ITAVI NI MATAISAU.

Na nodra itavi na *mataisau* mera vakayacora kece na cakacaka ni liga ni tagane e vakatura se kerea na yavusa se vanua me caka. E vakaoqo na kena ilakolako. E dau vakacabori e dua na kamunaga se tabua¹⁰⁵ vua na iliuliu ni mataqali *mataisau* – o *Daulevu* – me kedra ikerei na lewe ni nona mataqali me ta e dua na waqa, tara e dua na vale se dua na itavi vakamataisau e gadrevi mera cakava. E sa na qai vakarogotaka yani o *Daulevu* vei iratou na lewe ni nona mataqali, oti ra dui lesi sara ena veitavi e dodonu me vakayacori. Ia mai **Bau**, ena sega ni lai cakacaka tu vakaveitalia e dua na mataisau vakavo ni sa vakadonuya yani na turaga¹⁰⁶ - iliuliu ni yavusa.

- I. Ia me vaka au a vakamacalataka yani, na nodra itavi levu na *mataisau* mera liutaka na ta waqa, tara vale kei na kena qaravi na cakacaka ni sivilivi¹⁰⁷ tale eso me vaka na caka takona, na ivutu ni vakalolo,¹⁰⁸ iyaya ni kana, tanoa,

¹⁰¹ Tabana ni Vosa kei na Itovo vakaviti, Na ivosavosa vakaviti. tb. 38.

¹⁰² Vakadewataki mai vei: Ratu Deve Toganivalu, "Ancient Bauan customs", ena Transactions of the Fijian Society 1911.

¹⁰³ Vakadewataki mai vei Roth, G.K. 1953. Fijian way of Life, op.cit. tb. 61-62.

¹⁰⁴ Vakadewataki mai vei: Hooper, S. op.cit. tb. 55-56.

¹⁰⁵ Vakadewataki mai vei: Hooper, S. op.cit. tb. 55.

¹⁰⁶ Vakadewataki mai vei: Ratu Deve Toganivalu, op.cit.

¹⁰⁷ *ibid.*

¹⁰⁸ Tabana Ni Navuci Ni Veika Vaka-Viti, op.cit. tb. 16.

dari vesi, iyaragi ni valu – me vaka na moto, iwau, kiakavo, totokia, vunikau, kei na iula.¹⁰⁹

II. E nona itavi na *Daulevu* me saumi ira vakavinaka na nona tamata cakacaka, okati kina na nodra vakani kei na nodra vakavaletaki na lewe ni nona mataqali *mataisau*¹¹⁰ kei ira era kerei mai mera mai cakacaka vata.¹¹¹ O koya na iliuliu e dodonu tale ga me matua sara ena veicakacaka ni liga kece ni tagane.

III. Era nona itatanibuka tale ga na turaga na *mataisau*.¹¹²

IV. Era sega ni dau dabe se ra vosa ena nodra soqoni na turaga.¹¹³

Na veitavi oqori era vakani, ra vakaiyautaki tale ga kina, na *mataisau* mai vei ira na turaga.

Ia me vaka e vakaraitaka o **Ratu Deve Toganivalu**, e dua vei ira na **Roko Tui Bau** sa bale, ni dau vakalevu mera beci tu ga na *mataisau*.¹¹⁴ E dodonu meda vakacerecerea na ivakatagedegede kei na nodra ivakarau ni sivilivi na mataqali qo, baleta ni oka ena nodra cakacaka eso na ivakaraitaki ni vakarau ni bula nodra na tukada. E dua na kena ivakaraitaki nira sega ni dau cakacaka ena gauna. E dua tale na iyaya ni sivilivi era vakayagataka tiko ena gauna qo eso na *mataisau*, wili kina na matau vatu kei na qani vivili, era se vakayagataka sara ena gauna e liu na tukada.

Na vuli eda raica rawa e ke nira vakayagataka ga na tukada na iyau bula e tu wavoliti ira mera bula kina. O koya gona e sa dodonu kina meda vakamareqeta eso na veika lalai va qo ni usutu ni noda ivakarau ni bula na itaukei.

¹⁰⁹ Reverend Epeli Rokowaqa, op.cit. tb. 39.

¹¹⁰ Vakadewataki mai vei Roth, G.K. op.cit. tb. 61-62.

¹¹¹ Ibid.

¹¹² Vakadewataki mai vei: Ratu Deve Toganivalu, op.cit.

¹¹³ ibid.

¹¹⁴ Vakadewataki mai vei: Ratu Deve Toganivalu, op.cit.